

על הספר 'והסנה איננו אכל'

'והסנה איננו אכל' - סוגיות מימי השואה בראי ההלכה. מאת הרב ד"ר יחזקאל שרגא ליכטנשטיין. ירושלים, יד ושם, תשע"ה. 363 עמ'.

השואה מלווה אותנו, ומצויה ללא הפסק בצילה של התודעה הלאומית של עם ישראל במדינתנו המתחדשת. סיפורי הניצולים כל כך בלתי נתפסים ומצמררים, ונראים רחוקים כל כך מהחיים הנורמטיביים. הם כל כך מתאימים להגדרה של הסופר ק. צטניק שאושוויץ הייתה 'פלנטה אחרת', מה שנכון גם לגבי מקומות אחרים בשואה.

הספר החדש של הרב ליכטנשטיין העוסק בסוגיות הלכתיות אינו מכיל רק שאלות ותשובות שנשאלו בימי השואה. התפרסמו כבר כמה ספרים כאלו, הן מרבנים שהשיבו לשואליהם בפועל בימי השואה, כגון 'עלי מרורות' - יומנו של הרב יהושע משה אהרונסון, ספרו של הרב אפרים אשרי 'ממעמקים' ועוד, הן מרבנים וחוקרים שעסקו בשאלות אלו לאחר השואה. החידוש בספר שלפנינו שהוא דן בכמה מהשאלות החמורות של ימי השואה בפריסה רחבה, כשהמקורות עליהם מתבסס המחבר הם מהמקרא, מספרות חז"ל המדרשית וההלכתית, מהראשונים בימי הביניים שהתמודדו בשאלות דומות ומן הפוסקים שבכל הדורות, ועד פוסקי זמננו. למרות המרחק הרב שלנו ממצואות החיים בימי השואה, השאלות החמורות של חיים ומוות רלוונטיות גם בימינו הן במישור ההלכתי והן במישור המוסרי. הספר 'והסנה איננו אכל' על ארבע פרקיו דן ביחס לחיים ולערכם על פי ההלכה לאור אירועים ותופעות שהיו בשואה. הספר פותח בסקירה היסטורית ובסיפורים מימי השואה שמשמשים כרקע, ולאחר מכן דן דיון הלכתי מקיף.

שני הפרקים הראשונים עוסקים בהחלטה של אנשים, במציאות הבלתי אפשרית של השואה, לקחת את גורלם בידיהם ולסיים בכך את חייהם. הפרק הראשון מתייחס להתאבדויות שנובעות מרצון לקצר את הסבל במחנות הריכוז, ומרצון להתאבד ממניע אידיאולוגי. הדילמה מוצגת בכל חריפותה בוויכוח של הרב פריינד עם יחזקאל הרפנס. הראשון אומר (עמ' 96-97): 'איזה ערך יש לחיים כאלה שבסופו של דבר אין שום סיכויים להישאר בחיים... לסבול את חילול השם הנורא שיוצא מפי המחרפים אותו ואותנו העם הנבחר'... ולעומתו עונה לו יחזקאל הרפנס: 'האם תריבון להשגחה? כעין מה שאמר רבי חנינא בן תרדיון לתלמידיו כשסרב להחיש

את מותו בשעה שהרומאים הוציאו אותו להורג בייסורים: 'מוטב שיטלנה מי שנתנה ואל יחבל הוא בעצמו' (עבודה זרה יח, א). הפרק השני עוסק ב'מרד מזוין והתנגדות במצב חסר סיכוי', כדוגמת מרד גטו ורשה וגטאות אחרים ברחבי פולין, כשהדילמה היא האם לראות זאת כהתאבדות - או כמלחמת מצוה. מחד גיסא ברור שאין למרד שום סיכוי כנגד מכונת המלחמה הנאצית, ועדיף לכאורה להשקיע את האנרגיה בהישרדות הגטו במגמה להציל כמה שיותר יהודים. מאידך גיסא מקיץ תש"ג היה ברור לגמרי שפני המשטר לקדם את 'הפתרון הסופי' של היהודים, ואיזה ערך יש להישרדות כשברור שבסוף יובלו כולם כצאן לטבח? יש אמנם ערך ל'חיי שעה', אך יש להתייחס גם לאיכותם של החיים. מובאים דבריו של הרב יהודה גרשוני (עמ' 153) שמתייחס למרד, ומסתייע מדברי האברבנאל בהסברת נקמת שמעון ולוי כנגד הפוגעים בדינה אחותם:

וכלל דבריהם שעל הקלון הזה היו מחויבים להימסר עצמם בסכנה **כי המות בכבוד טובה מחיי החרפה והבזו**, וכבר הסכים דעת המקום ב"ה שעשו...

המחבר מביא גם ראיה יפה מפרשת שמשון (עמ' 156). שמשון מבקש להתנקם מן הפלשתים - 'תמות נפשי עם פלשתים' - ובעצם לאבד עצמו לדעת לשם כך. לא מצאנו גינוי למעשה זה של שמשון על ידי חז"ל, וגם הפסוקים מורים שעם ישראל קבלו את המעשה שלו בהבנה, שכן נאמר ש'אחיו וכל בית אביהו' קברו אותו בקבר מנוח אביו, והפסוק המסיים את הפרשה: 'והוא שפט את ישראל עשרים שנה'. יש אם כן ללמוד קל וחומר ממעשה שמשון: אף שהוא שלח יד בנפשו בצורה אקטיבית כדי להילחם בפלשתים - מתואר המעשה באור חיובי. ברור אם כן שבמרד גטו ורשה, בו לא הייתה התאבדות אקטיבית של המורדים אלא הם נלחמו ונהרגו על ידי הגרמנים - בוודאי שיש לראות זאת כחלק ממלחמת מצוה של 'עזרת ישראל ביד צר' ולא כהתאבדות.

כאנקדוטה אקטואלית מציין המחבר שכמו בנושאים רבים הבדלי הגישות המושמעים אינם תמיד לגופו של עניין, אלא נובעים מהשלכה עכשווית וחשובות מחשבות רבים (עמ' 125-133). בראשית ימי מדינת ישראל התעורר וויכוח בין ר' בנימין מינץ איש פועלי אגודת ישראל לבין הרב משה בלוי נציג אגודת ישראל. ר' בנימין מינץ העצים את הגבורה העילאית של משתתפי המרד, את מסירות הנפש ואת קידוש השם שלהם. מנגד הרב משה בלוי הציג את המשתתפים במרד כאנשים המאבדים עצמם לדעת. הגבורה האמיתית של יהודי הגטאות לא באה לידי ביטוי במלחמתם בגרמנים ובמרד שכאמור היה חסר סיכוי, אלא בתעצומות הנפש שלהם כשחיו מתוך קיום מצוות ומתוך אמונה בהקב"ה למרות הסתר הפנים הגדול. לא נלך שבי אחרי האג'נדה של 'היהודים החופשים', ואל יתגעגעו לגבורות מדומות' - אמר

הרב משה בלוי. המחבר מסכם נקודה זאת כך (עמ' 133):

דומה שעמדתו של הרב בלוי כלפי המרד מושפעת מתפישתו האידיאולוגית בנוגע למאבק מזוין המזוהה עם מפלגות ציוניות, לפיכך שלל לחלוטין את המרד בגטו ורשה, ולעומת זאת הרבה לשבח את חניכות בית יעקב [ששמו קץ לחייהן].

המחבר מדגיש כמה פעמים שהדיון ההלכתי אינו בא לשפוט ולדון את יוצאי השואה בכל סיטואציה שהיא (עמ' 339-340). כלל גדול נאמר במשנה באבות (פ"ב מ"ד) 'אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו', ולרוב אינך במקומו, והדברים נכונים שבעתיים בהקשר לימי השואה הארוכים. הוא מביא סיפור על האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, שהתבקש על ידי שלטונות ארצות הברית להעיר בבית משפט נגד קאפו יהודי. הרבי סירב, וכשהגיע אליו השופט עד ביתו אמר לו בזה הלשון:

איש אשר לא היה במחנה אושוויץ ולא חי את האטמוספירה וההרגשה הכללית של החיים שם במקום, כשהפשיטו מיושבי המחנה את הצלם האנושי, הרי לא יוכל לתאר ולשער מה שנעשה שם. זה שישב והתגורר והתענג בתענוגים באמריקה בנחת וברוגע, ולא עבר את מוראותיה של המלחמה ולא חווה כל זאת על בשרו, אינו יכול לדון אדם אשר היה בגיא צלמות זה. ועל כן הנני מבקש לפטור אותי מליתן ולמסור עדותי בנידון זה.

כששמע השופט את דברי הרבי אמר לו 'אני מבין אתכם', ופטר אותו ממסירת העדות.

שני הפרקים הראשונים עוסקים ברצונם של אנשים לשים קץ לחייהם, ושני הפרקים האחרונים של הספר עוסקים בניסיון ההישרדות: הפרק השלישי עוסק בסיכון עצמי לשם הצלת הזולת, והפרק הרביעי עוסק במועצות היהודים ושותפיהן (היודנראט).

אחד הסיפורים המזעזעים ביותר בספר הוא של בחור בן 18 שנתפש במחנה כשבדו שני ככרות לחם שקנה מגוי פולני (עמ' 213-214). מפקד המחנה גזר עליו מיתה בתלייה. מתואר איך מתחיל טכס התלייה של הבחור, כשפתאום קופץ אחד האסירים ומודיע שהוא אביו של הנידון לתלייה והוא מבקש להיתלות במקום בנו. מפקד המחנה מסכים, אך דורש מן הבן שהוא יבצע את גזר הדין של אביו. האבא מבקש מבנו: 'גבריאלי ילד שלי אל תפחד... אני מבקש ממך'... ולבסוף אכן הבן מבצע את גזר הדין, ואז הוא צועק 'א-בא!!! א-בא!!! מה עשיתי!!!' - ואז המפקד יורה גם בבן. הדיון ההלכתי מנסה לברר האם היה מותר לאבא למסור את עצמו למיתה

במקום בנו? ומה הדין כאשר נאמר לאדם להרוג את חברו ואם לאו ייהרגו שניהם? אך לפעמים מתגנבת לה השאלה: עד היכן מגיעה ההדרכה ההלכתית? האם אפשר לקבוע מסמרות הלכתיים במציאות הזויה כל כך?

הרמב"ם פוסק בהלכות יסודי התורה (פ"ה ה"ה) כריש לקיש, שאם הגויים דורשים את הסגרתו של אחד מבני העיר כדי להרוג אותו - מותר לעשות כן רק אם אדם זה חייב מיתה בדיניהם. וזו לשונו של הרמב"ם (הדיון מעמ' 283 ואילך):

...וכן אם אמרו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג כולכם, ייהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל. ואם יחדוהו להם ואמרו תנו לנו פלוני או נהרוג את כולכם, אם היה מחויב מיתה כשבע בן בכרי יתנו אותו להם. ואין מורין להם כן לכתחילה. ואם אינו חייב מיתה ייהרגו כולן, ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל.

מִרְן רַבִּי יוֹסֵף קָאָרוּ ב'כֶּסֶף מִשְׁנָה' מְבִיא אֶת תְּמִיּהֲתוֹ שֶׁל רַבְּנוּ מִשֶּׁה הֶכֶן מְלוֹנִיל (רמ"ך) עַל הַלֵּכֶת הֶרְמֵב"ם, שֶׁאִם לֹא דִרְשׁוּ אָדָם מִסּוּיִם אֵלָא אִמְרוּ סַתֵּם 'תְּנוּ לָנוּ אֶחָד מִכֶּם' אוֹ אִפִּילוּ אִם 'יַחְדוּהוּ (עמ' 285), אֲךָ הוּא אֵינוֹ חַיִּיב מִיֵּתָה בְּדִינֵיהֶם - בְּמִקְרָה זֶה יִיְהָרְגוּ כּוֹלָם. וְעַל כֵּךְ הוּא תִּמָּה, הִרִי הַסְּבֵרָה הַבְּסִיסִית שֶׁבְּגִינָה יִיְהָרַג וְאֵל יַעֲבֹר הִיא 'מֵאִי חֲזִית דְּדִמָּא דִּידִךְ סוּמָק טְפִי...'; לֵאמֹר מִי אוֹמֵר שְׁדִמְךָ סִמּוֹק יוֹתֵר מִזֶּה שֶׁל חֶבְרָךְ? אֲךָ כֹּאשֶׁר יִיְהָרְגוּ כּוֹלָם וְהוּא בְּתוֹכָם, אִזִּי בּוֹדָאִי דָמָם סִמּוֹק יוֹתֵר מִדְּמֹו שְׁלוֹ, מִדּוּעַ אִם כֵּן לֹא יִמְסְרוּ אוֹתוֹ? הֵרֵב קוֹק זַ"ל (מִשְׁפָּט כֶּהן ס' קִמָּג, וּמוֹבָא בַּעַמ' 287) מִסְבִּיר שֶׁלְּמִדְּנוּ מִן הַסְּבֵרָה 'מֵאִי חֲזִית' אֶת חוֹמֵר אִיסוּר שְׁפִיכוֹת דָּמִים. אִיסוּר זֶה אֵינוֹ כֹּאשֶׁר אִיסוּרִים שֶׁלְּגַבִּיהֶם אֵנוּ אוֹמְרִים 'וּחֵי בָהֶם' - יֵשׁ מִצִּיאוּתֵי שְׁאִינָנו יִכּוֹלִים לִקְדֹּשׁ אֶת הַחַיִּים וְכֹאשֶׁר הָאָדָם נִדְרָשׁ לִהְיוֹת אֶת זוּלָתוֹ - אִיסוּר שְׁפִיכוֹת דָּמִים הוּא חֲמוּר כָּל כֵּךְ עַד שֶׁחִיּוֹ שְׁלוֹ אֵינָם חַיִּים וְעִדִּיק שִׁיְהָרַג וְאֵל יִהְיוּ. קְבִיעָה זֶה נִכּוֹנָה אִפִּילוּ כֹּאשֶׁר הַהוֹרָאָה לִהְיוֹת תִּמְנַע הִרְיָתָה הֶרְבֵּה נִפְשׁוֹת כִּי פַעֲמִים שֶׁבְּרוּבֵד הָעֵרְכִים אֵין מִתְחַשְּׁבִים בְּכִמּוֹת הָאֲנָשִׁים וּבְכִמּוֹת הַדָּמִים'.

הַתּוֹבָנָה שֶׁלִּי מִן הַדִּסְוֹנָס כְּבִיכּוֹל בֵּין הַסִּיפּוּרִים וְהַמִּצִּיאוֹת הַבִּלְתִּי נִתְפַּשֶּׁת שֶׁל יָמִי הַשּׁוּאָה, לְבֵין הַדִּיוֹן הַהִלְכִּתִּי שֶׁלֹּאֲחֵר מִכֵּן, הִיא שֶׁהַקְּבִיעָה הַהִלְכִּתִּית נּוֹתֶנֶת לָאָדָם אֶת עֲמוּד הַשְּׁדָרָה הַנֶּצֶרְךָ גַּם בְּמִקְרָים קִיצוֹנִיִּים אֵלוֹ. בְּלַעֲדֵיהֶם הָאָדָם הִיָּה מִדְּרָדֵר בְּמִדְּרוֹן חִלְקֵלֵק וּמִבְקֵשׁ לַעֲצֻמוֹ 'חֲשׁוֹנוֹת רַבִּים', כִּפִּי שֶׁמֵּתָאֵר הַמַּחְבֵּר בַּהֲקִדְמָה לַפֶּרֶק הָרַבִּיעִי.

הַפֶּרֶק הָרַבִּיעִי מֵתִיַּחַס לַפּוֹעֵלִם שֶׁל ה'יִדְנֵרֵט' (מוֹעֲצוֹת הַיְּהוּדִים). בְּתַחֲלִיל הַפֶּרֶק יֵשׁ סְקִירָה הִיסְטוֹרִית שֶׁל 'יִדְנֵרֵט' בְּמִקּוֹמוֹת שׁוֹנִים (עמ' 217-260). רֵמַת שִׁתּוֹף הַפְּעוּלָה עִם הַגְּרַמְנִים שֶׁלָּהּ הִיוּ מוֹכֵנִים הַיִּדְנֵרֵט הִיָּתָה שׁוֹנָה מִמִּקּוֹם לַמִּקּוֹם. הִיוּ כֹּאֵלָה שִׁשִּׁיתָפוּ פְּעוּלָה בְּנוֹשָׂא בַּחִירָת אֲנָשִׁים לַעֲבֻדוֹת כִּפִּיָּה, הִיוּ כֹּאֵלָה שֶׁעֲרָכוּ

מפקדים, הטילו קנסות וכופר על תושבי הגטו וכד'. אך היו כאלה ששיתפו פעולה גם בהכנת רשימות מי יישלח למחנות השמדה. הרציונאל שהניע את פעולתם היה שבין כך האנשים נידונים למיתה, ודווקא שיתוף הפעולה שלהם יכול לווסת את הנידונים למיתה באופן שיישלחו החולים והזקנים ולפחות הצעירים והבריאים ישרדו. יתר על כן, הם טענו שבצורה זו מספר האנשים שנשלחים למוות מועט ממציאות בה הנאצים יעשו את כל העבודה לבד. אך כאמור הקביעה ההלכתית נצרכת כדי לשמש לאדם מצפן שבלעדיו עלול הוא להידרדר לתהומות מוסריים. המניע של היודנרט, ההתחשבות והעדפת 'דמים' אלו מפני 'דמים' אחרים, הביאו את היודנרט של אחד הגטאות סמוך לעיר לודז' לעשות את הנורא מכל - לבצע בעצמם את גזר דין המוות שהוטל על ידי הגרמנים על קבוצה של תושבי הגטו.

לאחר הסקירה ההיסטורית מתחיל הדיון ההלכתי. בתחילה דוגמאות של מסירת אנשים לאויב במקרא, כגון מסירת שמשון לפלשתים, מסירת בני שאול לגבעונים, הטלת יונה הנביא לים, ומסירת יהויקים לידי נבוכדנצר מלך בבל. לאחר מכן מובא דיון ממצה בדברי חז"ל בהקשר לסוגיה שהזכרנו לעיל, ופסק הרמב"ם בהלכות יסודי התורה שם.

כאמור הזכרתי לעיל את תמיהתו של הרמ"ך, מדוע כשאנו חייב מיתה ייהרגו כולם, הרי הסברה שעומדת בבסיס האיסור להרוג ולמסור את האדם המבוקש היא 'מאי חזית דדמא דידך סומק טפי', והרי אם ייהרגו כולם בוודאי דמם סמוק יותר! המחבר מביא את הסברו הנפלא של הרב שאול ישראלי (חוות בנימין ב סי' צג, ומובא בעמ' 298-295) שהנושא הנידון הוא כאשר הגויים מבקשים 'תנו לנו אחד מכם'. דרישתם נובעת מרצונם של גויים אלו לדכא ולבזות את עם ישראל, בהראותם שהם משתפים פעולה עם האויב אפילו נגד עמם שלהם. במקרה זה אנו נדרשים למצות קידוש השם, ולכן עדיף שייהרגו כולם ולא ישתפו פעולה עם האויב. יש לשים לב שבכוונת מכוון הרמב"ם שילב את ההלכה הנ"ל דווקא בהלכות יסודי התורה שעוסקות בנושא קידוש השם, ולא בהלכות רוצח ושמירת הנפש. רובד הדיון של הלכה זו אינו ברובד של הפשיעה האישית, שלגביו הסברה המנחה היא 'מאי חזית דדמא דידך סומק טפי', אלא ברובד הלאומי, ובהקשר לכך מצווים אנו לקדש שם שמים.

רצונם של הנאצים היה לאבד אומה שלמה, אך בעזרת ה' התקיים בנו 'והסנה איננו אָפֶל', כדברי המחבר בהקדמה: 'עם ישראל לא אָפֶל לחלוטין, ללא תקנה... הוא התנער וקם מעפרו ומאפרו'...